

Венцислав Каравълчев

(д-р, доцент по Църковна археология в Богословския факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“)

МИХАИЛ ПОСНОВ – ЖИВОТ И ТРУДОВЕ

Abstract: *Ventzislav Karavaltchev*

(Assoc. Prof. of Ecclesiastical Archaeology at the University of Sofia)

Mihail Emanuilovich Posnov – Life and Works

The present study briefly traces the life and creative path of the great theologian M. Posnov, one of the doyens of academic theology in Bulgaria. On the basis of rich sources, his life and academic growth in the former Russian Empire, as well as his life and work in exile are traced. A number of emphases are placed on the difficulties he encounters in the academic circles, which reveals the atmosphere prevailing in these circles during the period under review.

Keywords: *Kiev Theological Academy, Academic Theology, University of Sofia, Orthodox Theology, Church History, Biblical Studies, Russian Church, Bulgarian Church*

На 13 октомври, 2021 г. се навършиха 90 години от смъртта на Михаил Емануилович Поснов, един от доайените на академичното богословие в България и на дисциплината „Църковната история“ в Богословския факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Той е автор на редица задълбочени изследвания в областта на историята на Църквата и Библистиката, много от които не са загубили своето значение и до днес.¹ Огромните му познания в редица области на богословието, неговата методология и аналитичност в изследванията, както и невероятното му трудолюбие, го превръщат в едно от големите и уважавани имена в богословската наука.

Роден е през месец януари 1873 г. в село Протасев Угол, Сапожовски уезд,² в Рязанската губерния на Руската империя (днес с. За-

¹ Вж. примерно: Borowik, I., G. Babinski, *New Religious Phenomena in Central and Eastern Europe*. Krakow, 1997, p. 180.

² Стара административна единица в Руската империя, която включва един град с прилежащите му селски общини.

видово в Чучковския район на Рязанската област, Руска федерация). Според собственоръчно написаното от него CV, той е роден на 7 (19) януари, 1873 г.,³ но според официален документ от архива на Киевската духовна академия рождената му дата е 12 (24) януари 1873 г.⁴ Разногласие има не само по отношение на точната рождена дата, но и по отношение изписването фамилията му. Както сам заявява в писмо до проф. Н. Глобуковски, фамилията му идва от *пост* – *постен* и следователно трябва да бъде Постнов, а не Поснов.⁵ В същото писмо той обяснява, че неговият баща се казва Емануил, а не както е записан по паспорт Мануил. Независимо от тези възражения в официалната история и документи той остава с погрешната според него фамилия Поснов, но успява да коригира своето презиме (бащино име) на Емануилович.⁶

Михаил Поснов се ражда в семейството на земеделеца Мануил Степанович Поснов. Неговият дядо Степан Павлов Поснов е крепостен селянин, който през 1850 г. съумява да се откупи и да стане свободен. След получаването на свободата си, Степан Поснов успява да забогатеет от земеделие, с което се занимава. За съжаление, неговият наследник, бащата на Михаил Поснов, не успява да се справи добре с наследения поминък и е принуден да продаде семейното имение и

³ *Curriculum vitae* от 14.09.1913. Институт рукописи Национальной библиотеки Украины им. В. И. Вернадского. Ф. 17. Д. 1942. Л. 1-2. Документът е публикуван в: *Биографический словарь выпускников Киевской духовной академии, 1819-1920*. Т. 2, Киев. 2015 [*Biographical dictionary of graduates of the Kiev Theological Academy, 1819-1920*, t. 2. Kiev, 2015], с. 574.

⁴ Централный государственный исторический архив Украины в г. Киеве (ЦГИА-УК). Ф. 711. Оп. 1. Д. 10950. Л. 1–5, формулярен списък съставен от администрацията на КДА през 1915 г. Документът е публикуван в: *Биографический словарь...*, Т. 2 [*Biographical dictionary...*, t. 2], 574–575.

⁵ Писмото до Н. Глобуковски е от 01.01.1906, и е публикувано в: *Сосуд избранный: история российских духовных школ в ранее не публиковавшихся трудах, письмах деятелей Русской Православной Церкви, а также в секретных документах руководителей советского государства (съст., ред., комент. М. Склярова)*. СПб. 1994 [Sklyarov, M. *The Vessel of the Chosen: The History of Russian Theological Schools in Previously Unpublished Writings, Letters of Russian Orthodox Church Figures, and Secret Documents of the Leaders of the Soviet State*, St. Petersburg, 1994], с. 83.

⁶ *Ibid.*

да се премести със семейството си в гр. Сапожок.⁷ Родителите на М. Поснов – според него самия – са дълбоко вярващи християни с висок морал, здраво вкоренен в православната традиция и нравственост. Те се грижат М. Поснов да получи не просто добро образование, но добро християнско образование. На осемгодишна възраст, през 1881 г. той е записан в местното училище, където учи две години.⁸ По съвета на свещеник Николай Николски през 1884 г. е преместен в Духовно училище в град Сапожок, Рязанска губерния, откъдето през 1888 г. преминава в Духовната семинария в гр. Рязан, където се обучава още 6 години.⁹ През 1894 г. държи успешно изпит и постъпва в Киевската духовна академия, където не само изучава задълбочено богословските дисциплини, но и участва активно в академичния живот. В Института за ръкописи към Националната библиотека на Украйна се пази неиздаден превод на едно от най-важните произведения на Иммануил Кант „Основи на метафизика на нравите“, дело на Поснов и негов състудент.¹⁰ През 1898 г. той завършва успешно академията и под ръководството на проф. прот. Ф. Покровский,¹¹ написва своята

⁷ Литвинова, Л. «Поснов, Михаил Эммануилович». – В: *Православная Энциклопедия*. Т. LVII, Москва, 2020 [Litvinova, L. “Posnov, Mikhail Emmanuilovich.” In: *Orthodox Encyclopaedia*. Т. LVII, Moscow, 2020], с. 583.

⁸ Ibid.

⁹ Бялата емиграция в България: *Материали от научната конференция София, 23 и 24 септември 1999 г.* (ред. Г. Малков). София, 2001 [White Emigration in Bulgaria: *Proceedings of Scientific Conference Sofia, 23 – 24 September 1999* (ed. G. Malkov), Sofia, 2001], с. 378.

¹⁰ ИР НБУВ. Ф. 191. No. 115. 76 л. Цит. по: Ткачук, М. „Академию бесконечно люблю...“: архиепископ Василий (Богдашевский) как студент, профессор и ректор Киевской духовной академии“. *ТКДА (Труди Київської Духовної Академії)* 16 (2012) [Tkachuk, M. “I love the Academy infinitely... : Archbishop Vasily (Bogdashevsky) as a student, professor and rector of the Kyiv Theological Academy”. *TKDA (Proceedings of the Kyiv Theological Academy)*, 16 (2012)], с. 35.

¹¹ Феодор Яковлевич Покровский (1860-1920) е виден руски православен библист, професор в катедрата по Библейска история при Киевската духовна академия. Автор е на редица трудове, като: *Разделение еврейского царства на царство иудейское и израильское*. Киев, 1885 [The division of the Jewish kingdom into the kingdom of Judah and the kingdom of Israel. Kiev, 1885]; По повод на возражения на съвременната критика против съществуването на Моисеев закон преди древнейшите пророци-писатели. Киев, 1890 [Concerning the objections of modern criticism against the existence of the Mosaic Law earlier than the most ancient prophet writers. Kiev, 1890]; Военачалник Давидов Иоав. Киев, 1903 [Military commander Davidov Ioav. Kiev, 1903].

кандидатска дисертация: „Идея завета Бога с израилевски народом в Ветхом Завете“.¹² Работата получава оценка 4 по петобалната система и с решение на Академичния съвет на КДА от 12 юни 1898 г., утвърдено няколко дни по-късно от Киевския митрополит Йоаникий, на Михаил Поснов е присъдена титлата кандидат на богословието.¹³ След тази дата Поснов започва своя труден и изпълнен с много предизвикателства път в академичното израстване. На 1 октомври, 1898 г. той е назначен за преподавател по руски и църковнославянски език в Богуславското духовно училище, недалеч от Киев. През следващата година е натоварен и с преподаването на катехизис, математика и църковен устав.

През 1901 г. се извършва една сериозна трансформация в Киевската духовна академия, която спомага на М. Поснов да се завърне в Киев и да бъде в непосредствена близост до академичните среди. Тогава е завършено замисленото още през 1892 г. строителство на нова сграда за Киевската духовна академия. Академията се премества в днешния Шевченковски район на Киев, в самата централна част на града. Новата сграда е с големи и удобни учебни помещения, разполага и с общежитие и столова за студентите и преподавателите.¹⁴ В старата сграда на академията, в Киевския район Подол (съседен на Шевченковския), е преместено Киево-Подолското духовно училище, към което през 1902 г. е присъединено и Богуславското духовно учи-

¹² Във фонд № 304 на Института за ръкописи в Киев, дисертацията на М. Поснов се пази под номер 1546. Вж.: *Філософська і богословська спадщина Київської духовної академії (1819-1924): досвід археографічних та бібліографічних студій: зб.наук.пр.* (ред М. Л. Ткачук), Київ, 2019 [*Philosophical and theological heritage of the Kyiv Theological Academy (1819-1924): experience of archaeological and bibliographic research: a collection of scientific papers* (ed. M. L. Tkachuk). Kyiv, 2019], с. 10, бел. 14.

¹³ Тази руска академична титла е приблизителен, но не пълен еквивалент на нашата магистърска степен. Вж. по-подробно: *Извлечение из протоколов Совета Киевской духовной академии за 1897-1898 учебный год.* Киев. 1898 [*Extract from the minutes of the Council of the Kiev Theological Academy for the academic year 1897-1898.* Kiev, 1898] с. 345-350, 410, 412; Вж. също: Сухова, Н. *Русская богословская наука (по докторским и магистерским диссертациям 1870-1918 гг.)*. Москва, 2013 [Sukhova, N. *Russian theological knowledge (on doctoral and master's theses 1870-1918)*. Moscow, 2013], 173, 236, 262.

¹⁴ Епископ Платон (Петров). „Краткая историческая записка о судьбах Киевской семинарии за сто лет ее существования (1817-1917)“. *ТКДА 14 (2011)* [Bishop Platov, „A brief historical note on the fate of the Kiev Seminary during one hundred years of its existence (1817-1917)“. *TKDA 14 (2011)*], с. 139.

лице. Така от 16 август, 1902 г. М. Поснов с указ № 6294 на Св. Синод е назначен за преподавател в Киево-Подолското духовно училище.¹⁵ Само няколко месеца по-късно в Киевската духовна академия се освобождава място за помощник инспектор, за което М. Поснов кандидатства и с решение на Киевския митрополит Теогност (Лебедев) от 3 януари, 1903 г. Поснов е назначен. Междувременно през 1902 г. той успява да издаде значително подобрен и допълнен вариант на своята кандидатска дисертация „Идея завета Бога с израилъским народом в Ветхом Завете“,¹⁶ която депозира в академията и кандидатства с нея за получаване на магистърска степен.¹⁷ На 17 април 1903 г. се състои защита на тази негова работа пред Съвета КДА и независимо от сериозните забележки на своите рецензенти, професор Ф. Покровски и доцент свещеник Александр Глаголев,¹⁸ успява успешно да я защити. Основна критика на рецензентите била върху първите две глави на съчинението, които те намират за излишни, защото засягат времето на Адам и на Ной и не се отнасят пряко към завета с народа на Израил. Също така считат, че библейско-богословският анализ на понятието „завет“ трябва да бъде още по-задълбочен, защото се явява ключов за съчинението.¹⁹ На 30 май, 1903 г. Светият Синод на РПЦ дава на М. Поснов званието магистър по богословие. Според тогавашните академични правила, магистърската степен е достатъчна за доцентско звание.²⁰

¹⁵ *Биографический словарь...*, [Biographical Dictionary, t. 2], с. 575.

¹⁶ Вж. по-подробно: Поснов, М. *Идея завета Бога с израилъским народом в Ветхом Завете. Опыт богословско-философскаго обозрѣнія исторіи израилъскаго народа*. Богуславъ, 1902 [Posnov, M. *The idea of God's covenant with the people of Israel in the Old Testament. Experience of theological and philosophical review of the history of the Israeli people*. Boguslav, 1902].

¹⁷ Колупаев, Р. „Поснов, Михаил Эммануилович.“ В: *Католическая энциклопедия*, Т. 3, Москва, 2007, с.1674. [Kalupaev, R., M. Posnov, *Catholic encyclopedia*, t. 3, Moscow, 2007], с. 1674.

¹⁸ Прот. Александръ Александрович Глаголев (1872–1937), професор в КДА, преподава староеврейски и Библейска археология. Изключителен ерудит, ползващ 18 древни и нови езика. Един от съставителите на емблематичния труд „Толковой Библии“ под редакцията на А. Лопухин.

¹⁹ Бурега, В. «Жизненный путь и научное наследие профессора М. Э. Поснова». *ТКДА*, 26 (2017) [Burega, V. „Life path and scientific heritage of Professor M. E. Posnov.“ *TKDA*, 26 (2017)], с. 275

²⁰ *Ibid.*, 266.

Въпреки своето доближаване до заветната цел – академичното поприще в КДА, Поснов ще трябва да преодолее редица трудности и да изчака няколко години, за да осъществи желанието си. В периода 1903 до 1908 г. Поснов прави няколко неуспешни опита да заеме академична длъжност в Духовната академия. През юни 1906 г. след излизането в пенсия на проф. М. Ястребов се овакантива катедрата по догматическо богословие. Поснов кандидатства за освободеното място. Той е подкрепен от редица професори, сред които Дмитриевски,²¹ Мухин,²² Екземплярски,²³ Богдашевски,²⁴ Глаголев и др., но на тайното гласуване в Съвета на КДА състояло се на 31 август, 1906 г. губи от М. Инсарски. М. Поснов получава 12 гласа „за“ и 10 „против“, докато Инсарски има 14 гласа „за“ и 8 „против“.²⁵ На следващата година обаче Инсарски напуска академията и се завръща в Тбилиси, в Грузия. Катедрата по догматическо богословие отново останала без титуляр. Пред Поснов се открива нова възможност да я заеме, но и този път губи конкурса, състоял се на 6 септември, 1907 г. от М. Скабаланович,²⁶ който печели с 13 гласа „за“ и 7 „против“, срещу 10 гласа „за“ и 10 „против“ за Поснов.²⁷ През следващия месец Поснов трябва да претърпи още едно разочарование. Проф. Ф. Покровски след 30

²¹ Проф. Алексей Афанасьевич Дмитриевски (1856–1929). Един от най-видните руски Византинисти. Специалист по Литургика, доктор по Църковна история. Почетен член на Императорското Православно Палестинско общество.

²² Проф. Николай Федосеевич Мухин (1868–1919), изтъкнат руски богослов, църковен историк и екзегет. Възпитаник и преподавател в КДА.

²³ Проф. Василий Илич Екземплярски (1874–1933). Руски религиозен философ и богослов, публицист. Преподавател в катедрата по нравствено богословие на КДА, председател на Киевското религиозно-философско общество, издател и главен редактор на „Христианская мысль“.

²⁴ Проф. Димитрий Иванович Богдашевски (1861–1933), бъдещият архиепископ Василий. Един от най-видните представители на руската Библиистика, преподавател, а по-късно и ректор на Киевската духовна академия. Автор на редица трудове и изследвания по Нов. Завет. Свещеномъченик на Църквата.

²⁵ Извлечение из журналов Совета Киевской духовной академии за 1906–1907 учебный год. Киев, 1907 [*Extract from the journals of the Council of the Kyiv Theological Academy for the 1906–1907 academic year. Kiev, 1907*], 64 – 66.

²⁶ Проф. Михаил Николаевич Скабаланович (1871–1931). Известен руски православен богослов, екзегет, литургист и църковен историк.

²⁷ Извлечение из журналов Совета Киевской духовной академии за 1907–1908 учебный год. Киев, 1908 [*Extract from the journals of the Council of the Kyiv Theological Academy for the 1907–1908 academic year. Kiev, 1908*], 39, 52.

години академичен труд на полето на библейската история се пенсионира и неговото място се овакантява. Поснов е основен кандидат за мястото, още повече, че и дисертацията му е в тази област. За съжаление ректорът на КДА В. Рибински,²⁸ както и самият Ф. Покровски имат свой кандидат, който макар и с много по-малък стаж и опит от Поснов, се ползва с тяхната безрезервна подкрепа. Избраникът им е В. Иванички,²⁹ който специализира при Ф. Покровски и на когото самият професор указва преди излизането си в пенсия. Конкурсът е проведен на 25 октомври, 1907 г. При първото гласуване и двамата кандидати получават равен брой гласове 10 „за“ и 9 „против“. Това налага повторно гласуване, при което Иванички отново получава 10 гласа „за“, докато Поснов само 9. По този начин и третият му опит да влезе в академичния състав на КДА пропада.³⁰

Както отбелязва В. Бурега в своето изследване, М. Поснов влиза в богословските среди не от семейство на клирици, а на обикновени миряни, което му създава големи проблеми, включително заради предразсъдъците на редица клирици, че той не е един от тях.³¹ В писмата на проф. Д. Богдашевски до проф. А. Дмитриевски се разкрива тягостната атмосфера, която цари в Киевската духовна академия в началото на ХХ в., разделението на лагери в академичните среди, недоверието, кадруването и задкулисието.³² Поснов е от хората, които имат в началото сравнително малко поддръжници сред академичния състав, но с времето спечелва доверието на все повече колеги.

²⁸ Проф. Владимир Петрович Рибински (1867–1944). Руски православен богослов, библеист, възпитаник и преподавател в КДА.

²⁹ Проф. Виктор Федорович Иванички (1881–1956). Възпитаник на КДА (ученик на В. Рибински), първоначално доцент, а след това професор в катедрата по Библейска история (1907–1919). Занимава се основно с историята на Александрийската църква.

³⁰ *Извлечение из журналов Совета Киевской духовной академии за 1907–1908* [Extract from the journals of the Council of the Kyiv Theological Academy for the 1907–1908], 106–107.

³¹ Вж. по-подробно: Бурега, В. *Жизненный путь...* [Burega, V. *Life path ...*], с. 264.

³² Вж. по-подробно: Сухова Н. „Люблю Академию и всегда буду действовать во имя любви к ней...“ (письма профессора Киевской духовной академии Д. И. Богдашевского к А. А. Дмитриевскому) (Продолжение). Вестник ПСТГУ. Серия II: *История. История Русской Православной Церкви* 6 (55), 2013 [Suhova, N. „I love the Academy and will always act in the name of love for it...“ (letters from professor of the Kyiv Theological Academy D.I. Bogdashevsky to A.A. Dmitrievsky) (Continued). Bulletin of PSTGU. Series II: History. *History of the Russian Orthodox Church* 6 (55), 2013].

За негово съжаление обаче е недолюбван от групата на ректора на академията, независимо че и самите ректори често се сменят. В едно от едно от писмата на проф. Богдашевски ясно се вижда, как тогавашният ректор на КДА епископ Теодосий (Олтаржевски) прави всичко възможно да не позволи академичното развитие на Поснов. Той е категорично против назначаването на Поснов през 1909 г. за частен доцент в академията, без обаче да може да посочи аргументи за тази си позиция.³³ По това време М. Поснов продължава да е помощник инспектор в КДА,³⁴ независимо че вероятно, не без помощта и протекцията на проф. С. Голубев,³⁵ от началото на 1908 г. става частен доцент в Университета „Св. Владимир“ в Киев, където чете лекции по Църковна история.³⁶

Поснов е пословичен в своето трудолюбие и се явява ярко потвърждение на факта, че успехът в една област се гради на талант и много труд, а ако талантът липсва или е недостатъчен, на още повече труд. Това ясно личи от твърдото решение на проф. Д. Богдашевски да се пребори със статуквото и да наложи М. Поснов да оглави катедрата по Свещено Писание на Новия Завет, въпреки че фаворит е В. П. Соколов. По този повод проф. Богдашевски в друго писмо до проф. Дмитриевски пише „За Св. Писание мисля да предложи М. Е. Поснов. Знам, че моето предложение ще срещне от страна на кадетите най-страшна опозиция, но ще действам по съвест... От всички за Св. Писание този според мен е най-добрият. Той няма особен талант, но

³³ Писмо №14 от 19 август 1909 г. Сухова Н. *Люблю Академию...* [Suhova, N. *I love Academy*], с. 88.

³⁴ Вж.: Буняк, О. Альбом „LX вып. студентовъ Киевской Духовной Академіи, 1903-1907“ из зібрання Національного музею історії України як історичне джерело. – В: *Православ'я в Україні: Матеріали V Міжнарод. наук. конф. присвяченої 400-літтю Київської Духовної Академії (1615-2015)*. м. Київ, 17-18 листопада 2015 р. Київ, 2015 [Buniak, O. *Album „LX issue. students of the Kiev Theological Academy, 1903-1907” from the collection of the National Museum of History of Ukraine as a historical source.* – In: *Orthodoxy in Ukraine: Materials of the V International People. Sci. conf. dedicated to the 400th anniversary of the Kiev Theological Academy (1615-2015)*. m. Kiev, 17-18 leaf fall 2015 Kiev, 2015], с. 310.

³⁵ Проф. Стефан Тимофевич Голубев (1848–1920). Руски православен богослов и историк. Възпитаник на КДА и преподавател в катедрата по Руска църковна история. Член-кореспондент на Императорската академия на науките.

³⁶ *Биографический словарь...* [Biographical Dictionary], с. 575.

има необикновено трудолюбие, ревност към науката³⁷.

Това трудолюбие и отдаденост на работата са действително за пример. Те не остават незабелязани за обкръжението му, за държавата и Църквата. За един кратък период от десетина години Поснов става носител на пет значими отличия на Руската църква и държава.³⁸ През 1904 г. е награден с орден „Св. Станислав“ 3-та степен, а през 1908 г. с орден „Св. Анна“, също 3-та степен.³⁹ Впоследствие през 1912 г. е награден с орден „Св. Станислав“ 2-ра степен, а през 1915 г. и със „Св. Анна“ 2-ра степен.⁴⁰ За големите си заслуги към Църквата, науката и обществото през 1913 г. му е дадено правото да носи медала „300 години династия Романови“.⁴¹

През 1910 г. дългогодишните усилия на Поснов да намери място в КДА най-накрая се увенчават с успех. Старият ректор е отстранен и на негово място е назначен епископ Инокентий (Ястребов), около когото се сплотява консервативната част на академичния състав, която до този момент е била в опозиция. Лидер на тази група е благодетелят на Поснов, проф. Стефан Голубев, който има голямо влияние не само върху епископ Инокентий, но и в Св. Синод на РПЦ. Благодарение на своя авторитет и влияние проф. Голубев успява да спомогне за прокарването на редица промени в КДА, една от които е приемането на нов академичен устав. С приемането на този нов устав се създава възможност за разкриване на редица нови катедри в академията. Открива се и втора катедра по Нов Завет, което дава възможност на Поснов отново да се кандидатира за нея. На 5 ноември, 1910 г. се състои гласуването на кандидатите за нея. Поснов е единият кандидат, другият претендент за оглавяване на катедрата е В. Соколов. Кандидатурата на Поснов е издигната от проф. Д. Богдашевски, а тази на Соколов от проф. П. Кудрявцев.⁴² Гласуването, което по новия устав вече е явно,

³⁷ Писмо №21 от 11 октомври 1910 г. Сухова, Н. *Люблю Академию...* [Suhova, N. *I Love Academy*], с. 98.

³⁸ Вж. по-подр.: Гусев, И. *Ордена, медали и наградни знаци от Петра I до современности*. Москва, 2020 [Gusev, I. *Medals and awards from Peter I to the present*. Moscow, 2020], 18, 21, 46.

³⁹ *Биографический словарь...* [Biographical Dictionary], с. 575.

⁴⁰ Ibid.

⁴¹ Ibid.

⁴² Проф. Пьотр Павлович Кудрявцев (1868–1940). Виден руски богослов, философ и публицист. Възпитаник на КДА, преподавател в катедрата по История на древната

показва отново не само голямото разделение в академията на либерали и консерватори, но и кой в кой лагер се намира. При гласуването Поснов отново губи с един глас. За него гласуват 9, а за Соколов 10 члена от академичния съвет. Независимо от негативния за Поснов резултат, нещата успяват да се развият в негова полза, защото последната дума за одобряването на един или друг кандидат има Св. Синод, където позициите на консервативната част от академичната общност вече стават много по-силни. До академичния съвет са подадени възражения по избора от ректора на КДА и от проф. Голубев, избухва и скандал между проф. Богдашевски и проф. Екземплярски, който е от групата на либералите. Проф. Екземплярски си позволява открито да говори, че му е „омерзително да диша един въздух с проф. Богдашевски“. Всяка една от групите се опитва да действа с всички позволени и непозволени средства в полза на своя кандидат. Но този път групата подкрепяща Поснов, която определено има по-силни позиции в Синода на РПЦ, печели. В подкрепа на Поснов застава Киевския митрополит Флавиан, а в Петербург сред архиереите в Синода като негови застъпници действат проф. Дмитриевски и проф. Н. Глубоковски.⁴³ В резултата на техните общи действия на 1 декември 1910 г. Св. Синод на РПЦ излиза с решение, с което назначава М. Поснов на длъжността доцент на втората катедра по Нов завет в КДА.⁴⁴ Победата на Поснов е не просто лична победа, но както се вижда от писмото на проф. Богдашевски до проф. Дмитриевски, написано малко след решението на Св. Синод, това е тържество на правдата, победа на академизма над статуквото на посредствеността.

„Благодаря ви искрено за подкрепата по случая М.Е. Поснов. Най-накрая той успя да получи това, към което винаги се е стремил и което постига с труд. Нашите кадети са засрамени и ходят с увесени носове. Не се съмнявам, че бъдещите избори ще придобият същия борбен характер. Действията ми бяха не в името на някакви партий-

философия.

⁴³ Проф. Николай Никанорович Глубоковски (1863 - 1937). Виден руски богослов, екзегет, патолог и историк на Църквата. Един от доайените на академичното богословие в България.

⁴⁴ За борбите и скандалите около избора на М. Поснов за доцент по Нов завет в КДА виж по-подробно: *Извлечение из журналов Совета Киевской духовной академии за 1906–1907* [Extract from the journals of the Council of the Kyiv Theological Academy for the 1906–1907], 184 – 283.

ни интереси, а по съвест. Да се сравнява трудолюбието на Поснов с напълно забравилите как се пише Соколов е абсолютно невъзможно. И нещо много характерно за Соколов, на когото и аз, и ти в миналото толкова много помагахме: той се остави сега да бъде теглен от Кудрявцев, който взима за него от моите рецензии само положителните неща и напълно игнорира мнението ми. Сега, струва ми се, той никога няма да получи никаква академична катедра.⁴⁵

Два месеца след своето назначение, на 29 януари 1911 г. Поснов чете своята първа лекция в КДА, която въпреки опасенията за някакви обструкции от страна на кадетите⁴⁶ преминава гладко и е посрещната с аплодисменти от студентите.⁴⁷

На 22 юли същата година Михаил Поснов сключва брак с Елена Григориевна Волошина, дъщеря на дворянин от Полтавска губерния. По време на медения си месец съпружеската двойка прави пътешествие по Европа, по време на което посещава Австрия, Германия, Швейцария и Франция. От брака си Поснов има две деца, син и дъщеря. Синът им Владимир се ражда през 1912 г., а две години по-късно, през 1914 г. и дъщеря им Ирина.⁴⁸

През 1913 г. Поснов напуска катедрата по Нов Завет и се прехвърля в тази по История на древната Църква, като я оглавява. На 14 октомври същата година е избран за редовен професор в същата катедра, длъжност, която заема до момента на своята емиграция в чужбина.⁴⁹ Четири години по-късно, през 1917 г. той публикува в Киев своето фундаментално изследване „Гностицизм II в. и победа християнско́й Църкви над ним“⁵⁰, което е неговата докторска дисертация. Интересното в случая е, че Поснов не се решава да я защити в КДА, а прави това година по-късно в Казанската духовна академия. На 7 юли, 1918

⁴⁵ Писмо №22 от 16 декември 1910 г. Сухова, Н. *Люблю Академию...* [Suhova, N. *I love Academy*], с. 98.

⁴⁶ В случая под кагети се има предвид младшия преподавателски състав в КДА.

⁴⁷ Писмо №23 от 1 февруари 1911 г. Сухова, Н. *Люблю Академию...* [Suhova, N. *I love Academy*], с. 100.

⁴⁸ Литвинова, Л. *Поснов...* [Litvinov. L. *Posnov...*], с. 583.

⁴⁹ Мень, А. *Библиологический словарь*. Т. 2, Москва, 2002, с. 470. [Men, A. *Bibliological dictionary*, t. 2, Moscow, 2002], с. 470.

⁵⁰ Вж. по-подробно: Поснов, М. *Гностицизм II в. и победа християнско́й Църкви над ним*. Киев. 1918. [Posnov, M. *Gnosticism 2nd century. and the victory of the Christian Church over it*. Kyiv, 1918].

г., Съветът на Казанската духовна академия му присъжда титлата доктор по Църковна история, а Св. Синод утвърждава това решение на Казанската академия на 20 юли, 1918 г.⁵¹ Това е и последната докторска степен, присъдена в Казанската духовна академия, преди и тя да последва участието на останалите богословски училища в Руската империя и да бъде закрыта.⁵² Не знаем със сигурност причината Поснов да предпочете Казан пред Киев за своята докторска защита, но можем да предположим, че това е един академичен скандал, който Поснов предизвиква в края на 1916 г., по време на защитата на докторската дисертация на проф. Мухин „Отношение християнства к рабству в Римской империи. Църковно-историческое исследование“. Защитата преминава успешно, но Поснов протестира срещу решението на Академичния съвет. Темата, както се вижда, е от компетенцията на Поснов, но той не е избран за рецензент, а такива са проф. Скабаланович и проф. Иванички. Поснов съвсем основателно протестира, че те не са църковни историци и нямат достатъчно компетенции за обективна оценка на работата на проф. Мухин. Скандалът бил потушен от тогавашния ректор на КДА епископ Василий, който със сигурност е протектирал избраните с негово знание рецензенти.⁵³ В случая обаче, не можем да се съгласим с мнението, изказано от В. Бурега, че Поснов е започнал конфликт дори с онези професори, които са го подкрепили през 1911 г.⁵⁴ От кореспонденцията на проф. Богдашевски и

⁵¹ Вж. по-подробно: Бурега, В. *Жизненный путь...* [Burega, V. *Life path*], с. 271; Сухова, Н. *Русская богословская наука...* [Suhova, N. *Russian Theological*], 236, 282.

⁵² Мазырин, А., Н. Сухова. „Научно-богословская аттестация в период гонений 1920–1930-х гг.“ – Вестник ПСТГУ (Православный Свято-Тихоновский гуманитарный университет). II: История. *История Русской Православной Церкви*. Вып. II:3 (32), 2009 [Mazirin, A., N. Suhova, “Scientific and theological certification during the period of persecution of the 1920–1930s” – *Bulletin of PSTGU (Orthodox St. Tikhon's Humanitarian University)*. II: History. *History of the Russian Orthodox Church*. Vol. II:3 (32), 2009], с. 101.

⁵³ Писмо на еп. Василий (Богдашевски) до Н. Н. Глубоковски от 1.02.1917. Вж. по-подробно: Богданова, Т., А. Клементиев. „Род ученых не погибнет на свете“ (переписка из двух столиц профессора Н. Н. Глубоковского и епископа Василия Богдашевского 1917–1921 г.)“. *Богословска мисъл* 2 (2014). с. 20 [Bogdanova, T., A. Klementiev, “The race of scientists will not perish in the world” (correspondence from two capitals of Professor N.N. Glubokovsky and Bishop Vasily Bogdashevsky 1917–1921)”. *Bogoslovska missal* 2 (2014)], с. 20.

⁵⁴ Бурега, В. *Жизненный путь...* [Burega, V. *Life path*], p. 271.

проф. Дмитриевски се вижда, че проф. Скабаланович от много време използва всеки повод да урони престижа и авторитета на проф. Дмитриевски. По време на колоквиума на М. Лисицин, който оставя прекрасни впечатления, единственият, който непрекъснато го опонира, е проф. Скабаланович. Но, както всички виждат, „Скабаланович се бори не толкова с Лисицин, колкото с вас (с Дмитриевски)...“⁵⁵ Както вече споменахме в нашето изследване, проф. Богдашевски, Голубеев и Дмитриевски са хората, благодарение на чиято подкрепа Поснов успява да започне и изгради своята научна кариера и в случая конфликтът му с проф. Скабаланович може и трябва да се разглежда като подкрепа и защита авторитета на проф. Дмитриевски.

Целият този кипез на академични страсти и борби обаче скоро е погълнат от друг, много по-страшен и безмилостен, който за близо век ще потопи Русия в кръв и деспотизъм - кипезът на революцията от 1917 г. Разрухата, несигурността, студът и гладът стават повсеместни още с избухването на революцията, а едни от най-засегнатите са именно църковните среди. В писмо до проф. Глубоковски ректорът на КДА еп. Василий пише: „Научната работа напълно се прекратя и сега професорите мислят само за това, как да не умрат от глад...“⁵⁶ В друго свое писмо до проф. Глубоковски еп. Василий казва: „Бедствата и ние: гладуваме и мръзнем. Академията е закрыта и не получава дори и копейка, така че професорите са принудени да товарят дърва... Бедствието стигна до там, че В. Д. Попов отиде на село като църковен певец, за такъв се готви и М. Н. Скабаланович. Най-почтеният Н. П. Смирнов, който тежко преболедува от тиф, тръгна да търси свободна енория в покрайнините на Киев, защото семейството му буквално умира от глад. Страшно е дори да се помисли какво ни очаква в бъдеще...“⁵⁷

Тази страшна обстановка кара мнозина да напуснат Русия и да потърсят спасение в чужбина. В края на 1919 г. проф. Поснов също напуска Русия и търси убежище първо в Гърция, но много скоро от-

⁵⁵ Писмо №24 от 16 юни 1911 г. Сухова, Н. *Люблю Академию...* [Suhova, N. *I love Academy*], с. 101.

⁵⁶ Писмо от 15 април 1919 г. Цитат по: Богданова, Т. Н. Н. *Глубоковский. Судьба христианского ученого*. Москва – Санкт-Петербург, 2010 [Glubokovsky, N. N. *The fate of a Christian scientist*. Moscow – St. Petersburg, 2010], с. 643.

⁵⁷ Писмо до проф. Глубоковски.

там се отправя за България.⁵⁸ Няколко години по-късно, през 1924 г. към него ще се присъедини и семейството му и България ще се превърне за тях във втора родина.⁵⁹ В България руските бежанци намират радушен прием от населението и Църквата. Българската църква организира редица мероприятия в подкрепа и помощ на бежанците, а много от руските духовници са приети в българския клир. Специална грижа се полага и към академичните богослови, бежанци от революцията в Русия. Проф. Поснов и прот. Георги Шавелски са сред първите, които още на 1 януари, 1921 г., са назначени за преподаватели в Софийската духовна семинария.⁶⁰ Впоследствие към тях ще се присъедини и Н. Никитюков. Проф. Поснов и Н. Никитюков също така са назначени да преподават и в Пловдивската духовна семинария.⁶¹ Малко по-късно, през 1923 г., когато е открит Богословският факултет при Софийския университет, първоначално трима емигранти от Руската империя: протоерей Александър Рождественски, проф. Николай Глубоковски и прот. Георги Шавелски стават част от първите назначени преподаватели в Богословския факултет към Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Трябва да отбележим, че проф. Поснов въпреки желанието си първоначално не е сред тях. Той ще продължи да преподава в Духовната семинария още година и едва след това ще оглави катедрата по История на древната Църква в Богословския факултет. Назначението му е от 5 септември, 1924 г., и ще остане начело на катедрата до своето изтичане на договора 5 септември, 1927 г.⁶²

Проф. Поснов явно не само натрупва достатъчно опит от поли-

⁵⁸ Бурега, В. *Жизненный путь...* [Burega, V. *Life path*], с. 271.

⁵⁹ Литвинова, Л. *Поснов...* [Litvinova, L. *Posnov*], с. 583.

⁶⁰ Антонова, Ц. „Църковната грижа в подкрепа на руските бежанци в България (в началото на 20-те години на XX век)“. *Християнство и култура*, 3 (2013) [Antonova, Ts. „Church care in support of Russian refugees in Bulgaria (at the beginning of the 20s of the 20th century)“. *Christianity and Culture*, 3 (2013)], с. 104.

⁶¹ Шкаровский, М. „Влияние русской церковной эмиграции на славянские страны в 1920–1940-е гг.“ – *Славянский альманах: 2012*, Москва, 2013 [Sharkovskiy, M. „The influence of Russian church emigration on Slavic countries in the 1920s–1940s.“ *Slavic almanac: 2012*, Moscow, 2013], 235–236.

⁶² Богданова, Т. Н. *Н. Глубоковский...* [Bogdanova, T. N. *N. Glubokovsky*], с. 718; Шавелский Г. *В школе и на службе. Воспоминания*. Москва – Брюссел, 2016 [Shavel'sky, G. *At school and at work. Memories*. Moscow – Brussels, 2016], с. 780.

тиките и интригите в КДА, но успява и да изгради свои академични принципи и критерии, които предпочита да спазва стриктно, дори понякога те да са в ущърб на хората, които са му помагали. В ново-създадения през 1923 г. Богословски факултет към Софийския университет Поснов влиза в близки отношения с първия ректор на факултета архим. Е. Сапунджиев, с когото се противопоставя на екипа на професорите Н. Губоковски и С. Цанков, независимо от факта, че Поснов и Губоковски имат дълго приятелство и Поснов му дължи много за академичното си израстване, както и за назначението си в Богословския факултет.⁶³ Разбира се, проф. Поснов също помага в годините и насърчава проф. Губоковски в неговото академично развитие. Запазени са редица писма, от които ясно се вижда това. Поснов прави и прекрасна рецензия на труда на проф. Губоковски „Благовестие св. Апостола Павла по его происхождению и существу“.⁶⁴ Но явно идването и на двамата в България влошава тези отношения. Между тях започва едно противопоставяне, от което първо пострадва прот. Шавелски, който не успява да оглави катедрата по Пастирско богословие, нито да стане професор.⁶⁵ Възможно е промяната в отношението на проф. Поснов срещу проф. Губоковски да е продиктувано от разочарованието, което Поснов има по отношение катедрата по Нов Завет, която проф. Губоковски заема само няколко месеца след своето пристигане в България.

За разлика от проф. Поснов, който е в България от началото на 1920 г., проф. Губоковски напуска Съветска Русия през август, 1921 г. и емигрира във Финландия, откъдето се премества в Сърбия, преди да се установи окончателно в България през юли, 1923 г. От документите се вижда, че проф. Поснов има официална препоръка от Св. Синод, за да бъде назначен в Богословския факултет, преди още проф. Губоковски да реши да се установи в България.⁶⁶ Междувременно двамата поддържат активна кореспонденция, в която Поснов информира подробно Губоковски за всичко, което се случва в България. Вероятно проф. Поснов се вижда начело на катедрата по Нов Завет в Богословския факултет като най-подходящ кандидат, но внезапно

⁶³ Шавельский Г. *В школе...* [Shavelsky, G. *At school*], с. 569.

⁶⁴ Богданова, Т. Н. Н. *Губоковский...* [Bogdanova, T. N. N. *Glubokovsky*], 208 – 213.

⁶⁵ Шавельский Г. *В школе...* [Shavelskiy, G. *At school*], с. 660.

⁶⁶ Богданова, Т. Н. Н. *Губоковский...* [Bogdanova, T. N. N. *Glubokovsky*], с. 713.

идване на проф. Глубоковски слага край на този план и със сигурност води до разочарование. Интересното е, че Поснов не оспорва академичните качества на проф. Глубоковски, напротив, казва: „Ако Сърбия си е загубила ума, за да го пусне, то той ще бъде брилянт за Вашия Богословски факултет...“⁶⁷ Но трябва да вземем предвид, че в случая проф. Глубоковски не просто оглавява катедрата по Нов завет, но той заема мястото на проф. Поснов в Богословския факултет и Поснов ще трябва да чака още година, преди също да стане част от Богословския факултет.

В случая с кандидатурата на прот. Шавелски за придобиване на професорска титла действията на проф. Поснов могат да бъдат преценени от една страна като предателство спрямо хората, които са му помагали, но от друга заслужава адмирации неговата академична принципност. През 1924 г. прот. Шавелски отпечатва своя научен труд за св. Атанасий Александрийски, който, както сам казва, няма време да подготви и написва буквално за два месеца.⁶⁸ Голяма част от материалите, както и библиография на всички известни трудове на св. Атанасий, получава от своя близък приятел свещ. Василий от руската църква в Лондон.⁶⁹ На следващата година той е предложен от проф. Глубоковски и проф. Цанков на Академичния съвет за професор в катедрата по Пастирско богословие. На това предложение категорично се противопоставя проф. Поснов, като дори подава писмено заявление в Съвета на факултета, където солидно аргументира своята позиция, като посочва, че прот. Шавелски няма необходимите знания за подобна титла. Той посочва, че много от езиците на посочената литература в цитирания труд на прот. Шавелски са непознати за самия кандидат, което до голяма степен обезсмисля труда му, а и говори за чужда намеса в него, като визира директно Глубоковски. В резултат на тази реакция от страна на проф. Поснов през юни 1926 г. Академичният съвет на Софийския университет гласува против кандидатурата на прот. Шавелски.⁷⁰ Проф. Глубоковски е дълбоко огорчен и лично засегнат от случилото се. Тази случка окончателно слага

⁶⁷ Писмо на М. Поснов до В. Златарски от 16 април 1923 г. Цитат по: Богданова, Т. Н. Н. Глубоковский... [Bogdanova, T. N. N. *Glubokovsky*], с. 713.

⁶⁸ Шавельский Г. В школе... [Shavelskiy, G. *At school*], с. 569.

⁶⁹ Ibid.

⁷⁰ Богданова, Т. Н. Н. Глубоковский... [Bogdanova, G. N. N. *Glubokovsky*], р. 717.

край на старото приятелство с проф. Поснов и се превръща в открита вражда. По време на своето преподаване в Богословския факултет на Софийския университет и двамата живеят на последния етаж в сградата на факултета, където са обособени жилища за някои от преподавателите, но след този случай те напълно престават да си общуват, общуването е прекратено и между членовете на семействата им.⁷¹

Действията на Поснов явно са засегнали егото на проф. Глубоковски толкова дълбоко, че той предприема нещо, което отива отвъд границите етичното. Веднага след решението на Академичния съвет да отхвърли кандидатурата на прот. Шавелски, проф. Глубоковски публикува една брошура наречена: „Суждения г. проф. Михаила Поснова о Болгарии и некоторых болгарских учреждениях и деятелях (по его письмам к профессору Н. Глубоковскому): Вынужденное изд. проф. Н. Глубоковского (на правах рукописи)“. Брошурата излиза в София и се състои от 15 страници, разпространява се лично от проф. Глубоковски и се дава само на хора, на които той прецени. Брошурата съдържа откъси от личната кореспонденция на Поснов с него, като в тези откъси са подбрани силно негативни оценки и характеристики, които Поснов дава на редица видни деятели на Българската църква, архиереи, клирици, преподаватели. Както може и да се очаква, брошурата има голям отзвук в църковните и академични среди, което сериозно разклаща доверието и репутацията на проф. Поснов.⁷² Написаното в нея става обект на дискусия както в българския, така и в съветския печат.⁷³ Опитите на Поснов да се защити и да оправдае написаното от него са безуспешни.⁷⁴ Академичният съвет отказва да продължи договора на проф. Поснов, който изтича на 5 септември,

⁷¹ Даниленко, Б. «Н.Н. Глубоковский: труды на чужбине (1921–1937)». – В: Глубоковский Н. Н. *Академические обеты и заветы: Из академических уроков за 1891–1918 учебные годы*; Из автобиографических записок; Обращение к выпускникам, учащимся и наставникам Вологодской духовной семинарии. Москва, 2005 [Danilenko, B. “N. N. Glubokovsky’s works abroad (1921-1937)”. – In: *Glubokovsky, N. N. Academic vows and covenants: From academic lessons for the academic years 1891–1918; From autobiographical notes; Address to alumni, students and mentors Vologda Theological Seminary*. Moscow. 2005], с. 16.

⁷² Богданова, Т. Н. *Н. Глубоковский. Судьба...* [Bogdanova, T. N. *N. Glubokovsky*], 717–718.

⁷³ *Ibid.*, с. 718.

⁷⁴ *Ibid.*

1927 г., и той е трябвало да напусне Богословския факултет.⁷⁵ Принуден е да освободи и квартирата, която заема със семейството си във факултета, което го поставя в изключително затруднено положение.⁷⁶ Все пак близо година по-късно успява да се реабилитира частично, на 1 юни, 1918 г., е назначен за професор в Историческия факултет на Софийския университет, длъжност на която остава до своята преждевременна кончина. На 13 октомври, 1931 г., ненавършил още 59 годишна възраст проф. Поснов умира. Погребан е в Централните гробища на София.

Библиография на основните трудове на Михаил Поснов

1. Идея Завета Бога с израилским народом в Ветхом завете: (опыт богословско-философского обозрения истории израильского народа). (Магистърска теза). Богуслав, 1902.
2. Взаимодействие двух факторов в истории израильского народа – божественного и человеческого. Киев, 1903.
3. Слово в день св. Иоанна Богослова. Любовь, как начало истинного Боговедения и основа христианской просветительской деятельности. – Труды Киевской духовной академии, Киев, № 10, 1903, с.230–237.
4. Василий Попов: „Возвращение иудеев из плена Вавилонского и первые годы их жизни в Палестине до прибытия Ездры в Иерусалим (458 г.)“; Киев 1905 – Христианское чтение. № 9, 1905, с.381–392.
5. К вопросу об учреждении богословских факультетов. – Труды Киевской Духовной Академии, Киев, № 4, 1906, с.667–688.
6. Иудейство. К характеристике внутренней жизни еврейского народа в после пленное время. Киев, 1906.
7. Ответ В.Д. Попову на его возражения против нашей критической заметки о его книге. – Христианское чтение. Санкт Петербург, № 2, 1906, с.313–323.
8. К вопросу об источниках христианского вероучения и задачах его. – Христианское чтение. Санкт Петербург, № 11, 1906, с.773–800.
9. О судьбах библейского Израиля. Киев, 1907.
10. О римском католицизме. Киев, 1908.
11. Новые типы построения древней истории Церкви. – Христианское чтение, Санкт Петербург, № 11, 1908, с.1487–1501.

⁷⁵ Ibid.

⁷⁶ Бурега, В. *Жизненный путь...* [Burega, V. *Life path*], p. 274.

12. Новые типы построения древней истории Церкви. – Христианское чтение, Санкт Петербург, № 12, 1908, с.1620–1665.
13. Новые типы построения древней истории Церкви. – Христианское чтение, Санкт Петербург, № 1, 1909, с.67–82.
14. Человеческий труд с библейской и культурной точки зрения. Киев, 1908.
15. Первая христианская община и коммунизм. – Христианское чтение, Санкт Петербург, № 4, 1909, с.588–602.
16. Первая христианская община и коммунизм. – Христианское чтение, Санкт Петербург, № 5, 1909, с.737–751.
17. О личности основателя христианской церкви: изложение и краткий разбор рационалистических, мифологических и натуралистических воззрений на лицо И. Христа. – Христианское чтение, Санкт Петербург, № 5–6, 1910, с.732–760.
18. О личности основателя христианской церкви: изложение и краткий разбор рационалистических, мифологических и натуралистических воззрений на лицо И. Христа. – Христианское чтение, Санкт Петербург, № 7–8, 1910, с.983–999.
19. О личности основателя христианской церкви: изложение и краткий разбор рационалистических, мифологических и натуралистических воззрений на лицо И. Христа. – Христианское чтение, Санкт Петербург, № 11, 1910, с.1384–1400.
20. О личности основателя христианской церкви: изложение и краткий разбор рационалистических, мифологических и натуралистических воззрений на лицо И. Христа. – Христианское чтение, Санкт Петербург, № 12, 1910, с.1506–1524.
21. Евангелие Иисуса Христа и Евангелие апостолов о Христе. Киев, 1911.
22. Надгробное слово. – Труды Киевской Духовной Академии. No 6, 1911.
23. Самарийские маги – христианские ересархи. Петроград, 1915.
24. Гностицизм II века и победа христианской церкви над ним. (Докторска дисертация) Киев, 1917.
25. История на христианската църква. – Годишник на Софийския университет, I. Богословски факултет. София, 1923/25, с.143–162.
26. Първият Вселенски Никейски събор. – Годишник на Софийския университет, II. Богословски факултет. София, 1924/25, с. 1–90.
27. Първият Вселенски събор в Никея и значението му. (По случай 1600 г. – 325 – 1925). – Църковен вестник, №23, 1925, с. 1.
28. Проблеми и въпроси, повдигнати в западната богословска литература.

- тура по повод 1600 г. юбилей на Никеийския събор (325 г.). – Годишник на Софийския университет, III. Богословски факултет. София, 1925/26, с. 139–150.
29. Няколко думи за примата на Римския папа. – Годишник на Софийския университет, III. Богословски факултет. София, 1925/26, с. 151–163.
 30. Монашеството през IV-XI векове. – Годишник на Софийския университет, IV. Богословски факултет. София, 1926/27, с. 63–104.
 31. Сардикийският събор и неговата католическа дейност. – Годишник на Софийския университет. IV. Богословски факултет. София, 1926/27, с. 105–128.
 32. Византинизъм в историята на древната християнска църква. – Годишник на Софийския университет. V. Богословски факултет. София, 1927/28, с. 217–244.
 33. Историческа справка по въпроса за състава на древните събори. – Годишник на Софийския университет. V. Богословски факултет. София, 1927/28, с. 245–258.
 34. Император Александър II като освободител на руския и българския народ. – Църковен вестник, № 9, 1928, с. 102–103.
 35. Славянските народи и християнската църква. (Общ очерк). – Духовна култура, № 36, 1928, с. 19–29.
 36. Митрополит Антоний как православный богослов-догматист. Варшава, 1929.
 37. История на Християнската църква. Т. I – II. До разделянето на църквите (1054 г.). София, 1933.
 38. История християнської церкви (до разделення церквей -1054 г.). Брюссель, 1964.
 39. Гностицизм II века и борьба християнської церкви с ним. Брюссель, 1991.
 40. History of the Christian Church. Brussels, 1994.